

جستاری در مفهوم «نسخه»؛ سبکی در گردآوری و گزارش احادیث

احسان سرخه‌ای^۱

چکیده

از «نسخه» به عنوان شیوه‌ای خاص از نگارش‌های حدیثی، تعریف قابل قبولی ارائه نشده است. دو تعریف در میان معاصران بیشتر به کار رفته است: نخست. رساله کوچکی که حاوی احکام تأسیسی بوده که امام علیه السلام آن را وضع و براروی املا فرموده است و دوم. کتابی مأثور از یکی از ائمه علیهم السلام که به خط ایشان یا منقول از خط ایشان بوده است. به نظر می‌رسد، تعریف‌هایی ارائه شده از این اصطلاح، فاقد مستندات متقن و شواهد قابل قبول در کاربرد آن در منابع کتابشناسی است. مقاله حاضر می‌کوشد با جست و جو در شواهد مندرج در فهرست النجاشی و روایات پراکنده برگرفته از کتب مفقود موسوم به «نسخه»، از محدثانی که چنین اثری به ایشان نسب داده شده، تعریفی قابل دفاع از این اصطلاح ارائه کند. این نوشتار همچنین به بررسی صحیفه الإمام الرضا علیه السلام و مسند الإمام الرضا علیه السلام به عنوان دو نمونه برجای مانده از مصادیق «نسخه» می‌پردازد. دستاورد این پژوهش در تعریف نسخه آن است که: نسخه، روایت امام علیه السلام از نیاکان را گویند.

کلید واژه‌ها: نسخه، منابع حدیثی، سبک شناسی، فهرست النجاشی، صحیفه الإمام رضا علیه السلام، مسند الإمام رضا علیه السلام.

درآمد

واژه نسخ به معنای تغییر و زوال است.^۲ این واژه آن‌گاه که درباره کتاب و کتابت به کار رود، به معنای رونوشتی از نوشته‌ای دیگر است.^۳ طریحی در توجیه تناسب معنای اصلی این واژه با آنچه درباره کتابت آمده، «استنسخته» را معادل «نقلته» دانسته

۱. عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲. «النسخ: إزالته کما کان یعمل به» (العین، ج ۴، ص ۲۰۱).

۳. «نسخ: النسخ والانتساح: اکتتابک فی کتاب عن معارضة» (همان).

است.^۴ اما «نسخه» در میان فهرست نگاران در سه معنا به کار رفته است:

۱. رونوشتی از یک کتاب؛ بیشترین کاربرد این واژه در فهرست نامه‌ها به این معنا اختصاص یافته است.^۵ نجاشی در جایی آورده است:

فأما كتاب الحج فسلم إلى نسخة فنسختها.^۶

وی همچنین گفته است:

فأخرج إلينا كتاب عمل. قال الصفواني: نسخة.^۷

۲. تحریرهای مختلف از یک کتاب؛ برخی از آثار دارای تحریرهای متفاوت بوده‌اند. به نظر می‌رسد که این تغییرات، در بیشتر موارد، از سوی خود مؤلف بوده و به بازنگری‌های بعدی وی مرتبط باشد؛ البته گاه تغییر و تصرف از سوی شاگردان و یا راویان کتاب بوده است. ابن نوح درباره تحریرهای مختلف کتاب حسین بن سعید گفته است:

فيجب أن تروى عن كل نسخة من هذا بما رواه صاحبها فقط، ولا تحمل رواية علي رواية ولا نسخة علي نسخة، لئلا يقع فيه اختلاف.^۸

معمولاً این مفهوم از نسخه به همراه روایت به کار رفته است.^۹

۳. سبکی خاص از نگارش‌های حدیثی.

«نسخه» در پاره‌ای اوقات به معنایی اصطلاحی به کار رفته است که از آن نوعی خاص از نگارش‌های حدیثی استنتاج می‌شود. یافتن تعریفی قابل قبول از این اصطلاح برای کشف تفاوت این سبک از نگارش آثار حدیثی با سایر انواع، مانند اصل و مسائل، ما را بر آن داشت تا با مراجعه به منابعی که به تعریف آن اهتمام ورزیده‌اند و تحلیل سندی احادیث برجای مانده از راویانی که به ایشان نسخه نسبت داده شده، به کشف مراد فهرست نویسان و کتاب شناسان قرن پنجم دست یابیم.

۴. «و نسخت الكتاب من باب نفع و انتسخته و استنسخته أي نقلته» (مجمع البحرین، ج ۲، ص ۴۴۴).

۵. برای نمونه، رک: فهرست النجاشی، ص ۶، ش ۱؛ ص ۴۸، ش ۱۰۰.

۶. همان، ص ۲۶۸، ش ۶۹۸.

۷. همان، ص ۳۴۶، ش ۹۳۵.

۸. همان، ص ۶۰، ش ۱۳۷. بر اساس گزارش نجاشی، کتاب عبد الله بن محمد طیالسی دو تحریر با حجم‌های متفاوت داشته است (همان، ص ۲۱۹، ش ۵۷۲). شیخ طوسی نیز نوادر ابان بن عثمان را دارای دو نسخه می‌داند (الفهرست، ص ۶۰، ش ۶۲).

۹. برای نمونه: «و أكثر ما يرى منه نسخة رواية الحسن بن محبوب أو محمد بن أبي عمير» (فهرست النجاشی، ص ۱۲۷، ش ۳۲۹).

تعریف نسخه

در *الذریعة*، «نسخه»، رساله‌های کوچکی مشتمل بر مسائل و احکام دینی دانسته شده که در سده‌های نخستین به نگارش درآمده است. این آثار همانند اصول چهارصدگانه از مصادر تشریح بوده‌اند. *الذریعة*، «نسخه» را حاوی احکام تأسیسی دانسته که امام علیه السلام آن را وضع و بررایی املاء فرموده است. همچنین «أصل» کتابی حاوی احکام امضایی معرفی شده که راوی، آن را نوشته و سپس بر امام علیه السلام عرضه نموده و تأیید امام علیه السلام را ستانده است.^{۱۰}

هیچ گواه قابل قبولی، گفتار *الذریعة* را تأیید نمی‌نماید؛ زیرا دلیلی بر کوچک بودن «نسخه» وجود ندارد، بلکه برخلاف، نسخه محمد بن ابراهیم الإمام^{۱۱} و محمد بن عبد الله اللاحقی،^{۱۲} بزرگ توصیف شده است. همچنین تأسیسی بودن «نسخه» و امضایی بودن «أصل» را هیچ برهان یا گزارشی تأیید نکرده است. همچنین، دلیلی بر عرضه مجدد این آثار بر امام علیه السلام در دست نیست.

سید محمد علی ابطحی در تعریف «نسخه»، آن را کتابی متأثر از یکی از ائمه علیهم السلام دانسته که به خط یکی از ایشان یا منقول از خط ایشان علیهم السلام بوده است. او برخی از نسخه‌ها را مبوب و بعضی را غیر مبوب دانسته است. همچنین وی برخی را حاوی مجموعه سؤالات از امام علیه السلام معرفی کرده است.^{۱۳}

در باره این تعریف می‌توان گفت که نقل روایت از یکی از ائمه علیهم السلام شواهد فراوانی دارد. همچنین، از بررسی گزارش‌های نجاشی می‌توان استفاده کرده که برخی نسخه‌ها دارای تبویب بوده‌اند.^{۱۴} اما این که «نسخه»، از روی خط امام یا رونوشت خط امام استنساخ شده باشد - اگرچه با معنای لغوی آن هماهنگ است - مؤیدی برای آن دیده نشده است. همچنین گزارش کتابشناسان و جست و جوی متون احادیث در دسترس از نسخه نگاران، اشتغال بر سؤال از امام علیه السلام را - که از ویژگی‌های کتب «مسائل» است - تأیید نمی‌کند.

۱۰. *الذریعة*، ج ۲۴، ص ۱۴۷ - ۱۴۸.

۱۱. *فهرست النجاشی*، ص ۳۵۵، ش ۹۵۱.

۱۲. همان، ص ۳۶۶، ش ۹۹۰.

۱۳. *تهذیب المقال*، ج ۱، ص ۹۱. ابطحی با اعتراف به این نکته که شیخ طوسی و نجاشی تعریفی از انواع منابع مانند کتاب، نوادر، اصل و نسخه ارائه نداده‌اند برای کشف مفهوم آنها، چاره را در بررسی کاربرد این عناوین می‌داند.

۱۴. برای نمونه: «له نسخة تشبه کتاب الحلبي مبوبة كبيرة» (*فهرست النجاشی*، ص ۳۶۶، ش ۹۹۰).

نسخه و سایر آثار حدیثی

مطالعه آثار پیشینیان نشان می‌دهد که نسخه نویسان احادیث یکی از ائمه علیهم‌السلام را در نسخه خود گرد آورده‌اند. عباراتی چون «روی عن ابي عبد الله عليه السلام نسخة»^{۱۵} و «له نسخة عن جعفر بن محمد عليه السلام»^{۱۶} نشان‌گر وجود روایاتی از آن امام عليه السلام در «نسخه» است.

بنا بر این، اگر «نسخه» را تنها، کتابی مشتمل بر روایات یکی از ائمه علیهم‌السلام بدانیم، چه تفاوتی بین این کتاب با دیگر آثاری است که حاوی احادیث یک امام عليه السلام بوده، اما فهرست نگاران، آنها را «نسخه» نامیده‌اند؟

نجاشی در معرفی موسی بن سلمة کوفی می‌گوید:

له كتاب عن الرضا عليه السلام.^{۱۷}

وی در گزارشی دیگر آورده است:

وريزة بن محمد الغسانی له كتاب عن الرضا عليه السلام.^{۱۸}

بدون تردید، آن دو اثر نیز به نقل احادیث امام رضا عليه السلام اختصاص داشته است. پس چرا از آنها به «نسخه» تعبیر نشده است؟

از بررسی تعریف‌های ارائه شده و نکات پیش گفته، مفهوم «نسخه» به عنوانی نگارشی حدیثی به دست نمی‌آید. از این رو، بر آن شدیم با مراجعه به منابع کتابشناسی، استعمالات این واژه را بررسییم تا شاید بتوانیم از کاربرد این اصطلاح در موارد خاص، به نکاتی دست یابیم.

نجاشی و کاربرد نسخه

بیشترین کاربرد واژه نسخه و مشتقات آن در دو فهرست مهم قرن پنجم، یعنی *الفهرست* شیخ طوسی و *فهرست النجاشی* در معنای لغوی آن، یعنی رونوشتی از یک اثر بوده است. همان گونه که گذشت، این کاربرد از موضوع بحث این نوشتار خارج است. بحث در کاربرد تعبیری چون «له نسخه»، به جای «له کتاب» است که همانند «له مسائل»، نشان دهنده اثری با ویژگی خاص بوده است. نجاشی در معرفی نزدیک به چهل اثر، تعبیر «نسخه» را به

۱۵. همان، ص ۱۰۷، ش ۲۷۱.

۱۶. همان، ص ۱۹۰، ش ۵۰۶.

۱۷. همان، ص ۴۰۹، ش ۱۰۹۰.

۱۸. همان، ص ۴۳۲، ش ۱۱۶۳.

کارگرفته است.^{۱۹} اشتراک این نوع از مکتوبات، نقل مستقیم^{۲۰} از یکی از امامان علیهم السلام است. شیخ طوسی نیز از واژه «نسخه» در کتاب *الفهرست بهره برده است*؛ اما هیچ یک از آنها به معنای نوعی خاص از نگارش های حدیثی نیست، بلکه در معنای لغوی آن به کاررفته است.^{۲۱} از این رو، می توان ادعا نمود که از میان دو اثر کتابشناسی قدما، کاربرد «نسخه» در معنایی ویژه، به نجاشی اختصاص دارد. به ناچار، این پژوهش مبنای خود را به جست و جود *فهرست النجاشی* اختصاص داده و برای معرفی نسخه نگاران از این منبع بهره برده است. نکته جالب توجه، آن است که شیخ طوسی جز مواردی اندک، حتی نام راویانی را که نجاشی به ایشان «نسخه» نسبت داده، در کتاب *الفهرست* خود ذکر ننموده است. وی در همان موارد اندک نیز با عبارت «له کتاب» از ایشان یاد کرده است.^{۲۲}

فهرست نسخه نگاران

نجاشی گزارش «نسخه» از راویان مختلف را به ترتیب نام ایشان و در ضمن معرفی سایر پدیدآورندگان آورده است. به نظر می رسد ارائه فهرست این گروه، با توجه به روایت ایشان از یکی از امامان و به ترتیب ائمه علیهم السلام می تواند پراکندگی راویان «نسخه» در طول تاریخ حدیث و تعداد نسخه های گزارش شده از هر یک از ائمه علیهم السلام را ترسیم نماید. تحلیل جداگانه هر یک از تعبیر نجاشی و مقایسه آنها با یکدیگر، فوایدی را در بردارد که لازم است بدان پرداخته شود؛ اما بررسی آنها از حوصله این نوشتار خارج است.^{۲۳}

امیر المؤمنین علیه السلام

۱. عبید الله بن الحر الجعفی،^{۲۴}

۲. عمر بن عبد الله بن یعلی الثقفی.^{۲۵}

۱۹. برای نمونه رک: *فهرست النجاشی*، ص ۴۶، ش ۹۵؛ ص ۱۱۶، ش ۲۹۸، ص ۱۹۰، ش ۵۰۶.
 ۲۰. در دو گزارش نجاشی احتمال نقل غیر مستقیم از امام علیه السلام داده می شود که تا حدودی قابل توجیه است (رک: *فهرست النجاشی*، ص ۲۸۶، ش ۷۶۲ و ص ۱۰۷، ش ۲۷۱).
 ۲۱. برای نمونه، رک: (*الفهرست*، ص ۱۸۲، ش ۴۹۹ و ص ۱۸۴، ش ۵۰۳).
 ۲۲. به این موارد در پانویس های بعدی اشاره شده است.
 ۲۳. برای اطلاع از شیوه گزارش نجاشی، بخشی از عبارت وی - که چگونگی انتساب «نسخه» به آن راوی را تبیین می کند - در پانویس های بعدی آمده است. در مواردی که شیخ طوسی گزارشی از آن راوی داشته نیز تذکر داده شده است.
 ۲۴. «له نسخه یرویه عن امیر المؤمنین علیه السلام» (*فهرست النجاشی*، ص ۹، ش ۶).

امام سجاد علیه السلام

ثابت بن هرمز أبوالمقدام الحداد.^{۲۶}

امام باقر علیه السلام

۱. خالد بن أبی کریمه،^{۲۷}
۲. خالد بن طهمان أبو العلاء.^{۲۸}

امام صادق علیه السلام

۱. إبراهيم بن رجاء الشیبانی،^{۲۹}
۲. الحسن بن الحسين الجحدری الكندی،^{۳۰}
۳. أصرم بن حوشب البجلی،^{۳۱}
۴. سفیان بن عیینة،^{۳۲}
۵. عبد الله بن أبی أویس الأصبیحی،^{۳۳}
۶. عباس بن زید،^{۳۴}
۷. الفضیل بن عیاض،^{۳۵}
۸. محمد بن میمون الزعفرانی،^{۳۶}
۹. محمد بن إبراهيم الإمام،^{۳۷}

۲۵. «له نسخة يرويها عن أبيه عن جده عن أمير المؤمنين عليه السلام» (همان، ص ۲۸۶، ش ۷۶۲).
۲۶. «روى نسخة عن علي بن الحسين عليه السلام» (همان، ص ۱۱۶، ش ۲۹۸).
۲۷. «روى عن الباقر عليه السلام ذكره ابن نوح، روى عنه نسخة أحاديث» (همان، ص ۱۵۱، ش ۳۹۶).
۲۸. «له نسخة أحاديث، رواها عن أبي جعفر عليه السلام» (همان، ص ۱۵۱، ش ۳۹۷).
۲۹. «له عن جعفر نسخة» (همان، ص ۲۳، ش ۳۴). شيخ طوسی وی را «ابراهيم بن هراسه» نامیده و گفته است: «له كتاب» (الفهرست، ص ۴۲، ش ۱۹).
۳۰. «قال: حدثنا الحسن بن الحسين بن الحسن الجحدری الكندی عن جعفر بن محمد عليه السلام نسخة» (همان، ص ۴۶، ش ۹۵).
۳۱. «عامی، ثقة، روى عن أبی عبد الله عليه السلام نسخة رواها عنه محمد بن خالد البرقی» (همان، ص ۱۰۷، ش ۲۷۱). شيخ طوسی درباره این راوی گفته است: «له كتاب» (الفهرست، ص ۸۶، ش ۱۲۱).
۳۲. «له نسخة عن جعفر بن محمد عليه السلام» (فهرست النجاشی، ص ۱۹۰، ش ۵۰۶).
۳۳. «له نسخة عن جعفر بن محمد عليه السلام» (همان، ص ۲۲۴، ش ۵۸۶).
۳۴. «حدثنا عباس بن زید عن جعفر بن محمد عليه السلام بنسخة» (همان، ص ۲۸۲، ش ۷۵۰).
۳۵. «ثقة، عامی، روى عن أبی عبد الله عليه السلام نسخة» (همان، ص ۳۱۰، ش ۸۴۷).
۳۶. «عامی، غیر أنه روى عن أبی عبد الله عليه السلام نسخة» (همان، ص ۳۵۵، ش ۹۵۰).

۱۰. محمد بن عبد الله بن محمد العمري،^{۳۸}
 ۱۱. محمد بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين عليه السلام،^{۳۹}
 ۱۲. مفضل بن سعيد بن صدقة،^{۴۰}
 ۱۳. مطلب بن زياد الزهري،^{۴۱}
 ۱۴. يحيى بن سعيد القطان.^{۴۲}

امام كاظم عليه السلام

۱. علي بن حمزة بن الحسن بن عبيد الله بن العباس بن علي بن أبي طالب عليه السلام،^{۴۳}
 ۲. محمد بن ثابت،^{۴۴}
 ۳. محمد بن زرقان.^{۴۵}

امام رضا عليه السلام

۱. الحسن بن محمد بن الفضل النوفلي،^{۴۶}
 ۲. أحمد بن عامر بن سليمان بن صالح بن وهب بن عامر،^{۴۷}
 ۳. داود بن سليمان بن جعفر القزويني،^{۴۸}
 ۴. عبد الله بن علي بن الحسين بن زيد بن علي،^{۴۹}

۳۷. له نسخة عن جعفر بن محمد عليه السلام كبيرة «همان، ص ۳۵۵، ش ۹۵۱».
 ۳۸. «روى عن أبي عبد الله عليه السلام نسخة. أخبرنا. عن جعفر بن محمد عليه السلام بكتابه» (همان، ص ۳۵۸، ش ۹۶۲).
 ۳۹. «له نسخة يرويها عن أبيه» (همان، ص ۳۶۷، ش ۹۹۳).
 ۴۰. «له نسخة جمعها أبو العباس أحمد بن محمد بن سعيد» (همان، ص ۴۱۷، ش ۱۱۱۳).
 ۴۱. «روى عن جعفر بن محمد عليه السلام نسخة» (همان، ص ۴۲۳، ش ۱۱۳۶).
 ۴۲. «عامي، ثقة، روى عن أبي عبد الله عليه السلام نسخة» (همان، ص ۴۴۳، ش ۱۱۹۶).
 ۴۳. «له نسخة يرويها عن موسى بن جعفر عليه السلام» (همان، ص ۲۷۲، ش ۷۱۴).
 ۴۴. «عن موسى بن جعفر عليه السلام نسخة يرويها» (همان، ص ۳۶۹، ش ۱۰۰۳).
 ۴۵. «له نسخة رواها عن موسى بن جعفر عليه السلام» (همان، ص ۳۷۰، ش ۱۰۰۶).
 ۴۶. «ثقة جليل روى عن الرضا عليه السلام نسخة» (همان، ص ۵۱، ش ۱۱۲).
 ۴۷. «رفع إلى هذه النسخة، نسخة عبد الله بن أحمد بن عامر الطائي.. قرأتها عليه، حدثكم أبو الفضل عبد الله بن أحمد بن عامر، قال: حدثنا أبي قال: حدثنا الرضا علي بن موسى عليه السلام والنسخة حسنة» (همان، ص ۱۰۰، ش ۲۵۰؛ نیز، رك: همان، ص ۲۲۹، ش ۶۰۶). «روى عن أبيه عن الرضا عليه السلام نسخة. قرأت هذه النسخة».
 ۴۸. «له كتاب عن الرضا عليه السلام أخبرني.. قال: نزل أخى داود بن سليمان وذكر النسخة» (همان، ص ۱۶۱، ش ۴۲۶).
 ۴۹. «وله نسخة رواها، قرأنا على القاضي أبي الحسين محمد بن عثمان... قال: حدثنا أبي قال: حدثنا علي بن موسى الرضا عليه السلام بالنسخة» (همان، ص ۲۲۷، ش ۵۹۹). شيخ طوسي درباره این راوی گفته است: «له كتاب» (المهرست، ص ۱۷۳، ش ۴۶۰).

۵. عبد الله بن محمد بن علي التميمي،^{۵۰}

۶. عباس بن هلال الشامي،^{۵۱}

۷. محمد بن عبد الله أبو عبد الله اللاحقي،^{۵۲}

۸. محمد بن علي بن الحسين بن زيد بن علي،^{۵۳}

۹. محمد بن عمرو بن سعيد الزيات المدائني،^{۵۴}

۱۰. هاشم بن إبراهيم العباسي.^{۵۵}

امام جواد عليه السلام

أحمد بن عبد الله بن عيسى الأشعري.^{۵۶}

امام هادی عليه السلام

۱. أبو طاهر بن حمزة بن اليسع،^{۵۷}

۲. عيسى بن أحمد بن عيسى بن المنصور،^{۵۸}

۳. علي بن الريان بن الصلت الأشعري.^{۵۹}

امام عسکری عليه السلام

عبدان بن محمد الجويمي أبو معاذ.^{۶۰}

نجاشی مشخص نکرده است، نسخه ای که عبد الله بن إبراهيم بن الحسين بن

۵۰. «له نسخة عن الرضا عليه السلام» (فهرست النجاشی، ص ۲۲۸، ش ۶۰۳).

۵۱. «قال: حدثنا عباس بن هلال الشامي، عن الرضا عليه السلام بنسخة، وهي تختلف بحسب الرواة» (همان، ص ۲۸۲، ش ۷۴۹).

۵۲. «روى عن الرضا عليه السلام. له نسخة تشبه كتاب الحلبي مبنوية كبيرة» (همان، ص ۳۶۶، ش ۹۹۰).

۵۳. «له نسخة يرويها عن الرضا عليه السلام» (همان، ص ۳۶۶، ش ۹۹۲).

۵۴. «ثقة، عين، روى عن الرضا عليه السلام بنسخة» (همان، ص ۳۶۹، ش ۱۰۰۱). شيخ طوسی در باره این راوی گفته است: «له كتاب» (الفهرست، ص ۲۰۷، ش ۵۹۳، ص ۲۳۴، ش ۶۹۹).

۵۵. «له كتاب يرويها جماعة. أخبرنا... عن يونس، عن هاشم، عن الرضا عليه السلام بالنسخة» (فهرست النجاشی، ص ۴۳۵، ش ۱۱۶۸).

۵۶. «ثقة، له نسخة عن أبي جعفر الثاني عليه السلام» (همان، ص ۱۰۱، ش ۲۵۲).

۵۷. «روى عن أبي الحسن الثالث عليه السلام بنسخة» (همان، ص ۴۶۰، ش ۱۲۵۶).

۵۸. «أخبرنا.. قال: حدثنا عم أبي أبو موسى عيسى بن أحمد، عن أبي الحسن عليه السلام بالنسخة» (همان، ص ۲۹۷، ش ۸۰۶).

۵۹. «له عن أبي الحسن الثالث عليه السلام بنسخة» (همان، ص ۲۷۸، ش ۷۳۱).

۶۰. «له نسخة يرويها عن أبي محمد الحسن بن علي صاحب العسكر عليه السلام، أخبرني... قال: حدثنا أبو معاذ عبدان بن محمد الجويمي قال: حدثنا أبو محمد الحسن بن علي صاحب العسكر بالأحاديث» (همان، ص ۳۰۴، ش ۸۳۱).

علی علیه السلام آن را روایت نموده، از کدام امام علیه السلام بوده است. او در این باره می‌گوید:
له نسخه یرویها عن آباءه.

با توجه به این که وی از نوادگان امام سجاد علیه السلام بوده و این نسخه را از پدرانش روایت نموده، می‌توان احتمال داد که این نسخه روایت از امام سجاد علیه السلام باشد. ملاحظه می‌شود که بیشترین گزارش انتساب «نسخه»، از محدثان راوی از امام صادق علیه السلام و سپس امام رضا علیه السلام بوده است.

مطالعه گزارش‌های نجاشی نشان می‌دهد که برخی از کسانی که به ایشان نسخه نسبت داده شده، خود راوی مستقیم از امام علیه السلام نبوده‌اند. بنا بر این، احادیث «نسخه» را با واسطه از امام علیه السلام گزارش نموده‌اند. عمر بن عبد الله بن یعلی بن مرة الثقفی - که به واسطه پدرش از جدش از امیرالمؤمنین علیه السلام نسخه‌اش را روایت نموده ^{۶۲} - و همچنین محمد بن عبد الله اللاحقی - که به دو واسطه ^{۶۳} نسخه‌ای را از امام رضا علیه السلام گزارش نموده - نمونه‌هایی از این دست بوده‌اند.

تحلیل گزارش‌های نجاشی ما را به نکته قابل توجهی در معیار کاربرد این اصطلاح از سوی او هدایت نمی‌کند. همچنین، نمی‌توان با توجه به پراکندگی طریقی که نجاشی برای نسخه‌ها ارائه نموده، حدس زد که این واژه، اصطلاحی به کار گرفته شده از طریقی ویژه و یا از سوی یکی از مشایخ وی بوده است. بنا بر این، نمی‌توان از این راه به تعریفی دست یافت که «نسخه» را از سایر انواع آثار حدیثی متمایز کند.

برای دستیابی به درکی صحیح از مفهوم «نسخه»، ناچاریم به سراغ احادیثی برویم که از سوی نسخه‌نگاران روایت شده است تا شاید بتوان با مطالعه تطبیقی آنها، معنای «نسخه» را دریافت.

روشن است که این احادیث باید دارای شرایطی باشند. نخستین و مهم‌ترین شرط، آن است که باید روایت آن راوی، از امامی باشد که در منابع، نسخه را به او نسبت داده‌اند. شرط دیگر، آن که باید احتمال اخذ حدیث از اثر حدیثی که نام «نسخه» بر آن نهاده شده، نیز قوی و قابل قبول به نظر آید. برای کشف این نکته باید از اسامی راویان «نسخه» مدد گرفت. اگر احادیث موجود در منابع حدیثی، هماهنگ با طریق نقل شده در منابع

۶۱. همان، ص ۲۲۴، ش ۵۸۷.

۶۲. همان، ص ۲۸۶، ش ۷۶۲.

۶۳. همان، ص ۳۶۶، ش ۹۹۰.

کتابشناسی باشد، با کمک برخی شواهد دیگر می‌توان استنباط نمود که حدیث مورد نظر از «نسخه» آن راوی نقل شده است.

احادیث برجای مانده از برخی نسخه‌ها

در منابع حدیثی، احادیث پراکنده‌ای از نسخه‌نگاران نقل شده است، اما اعتماد به این که حدیث نقل شده از «نسخه» منسوب به آن راوی بوده، دشواری نماید. خوشبختانه جست و جودر منابع حدیثی برای یافتن احادیثی که از کتاب‌های موسوم به «نسخه»، برگرفته شده باشد، نتایج اطمینان بخشی را در برداشته است؛ نمونه‌های زیر از جمله این موارد است:

الف. نمونه روایات نسخه عبد الله بن محمد بن علی بن عباس تمیمی رازی

به گزارش نجاشی، عبد الله بن محمد تمیمی نسخه‌ای از امام رضا علیه السلام گرد آورده که به واسطه فرزندش، حسن بن عبد الله روایت شده است. راوی پس از فرزند نیز محمد بن عمر جعابی است.^{۶۴} از این راوی گاه با عنوان محمد بن عمر حافظ بغدادی یاد شده است. نمونه‌های زیر از همین طریق در آثار حدیثی شیخ صدوق، گزارش شده است که نشان می‌دهد در نقل همه آنها از همین منبع استفاده شده است.

۱. حدثنا محمد بن عمر الحافظ البغدادی، قال: حدثني أبو محمد الحسن بن عبد الله بن محمد بن علي بن العباس التميمي الرازي، قال: حدثني أبي، قال: حدثني سیدی علی بن موسی الرضا، قال: حدثني أبي موسى بن جعفر، قال: حدثني أبي جعفر بن محمد، قال: حدثني أبي محمد بن علی، قال: حدثني أبي علی بن الحسين، قال: حدثني أبي الحسين بن علی، قال: حدثني أبي علی بن طالب عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: خلقت أنا و علی من نور واحد.^{۶۵}

۲. حدثنا القاضي محمد بن عمر بن محمد بن سالم بن البراء الحافظ البغدادی - رضی الله عنه -، قال: حدثنا الحسن بن عبد الله بن محمد بن علی بن العباس الرازي، قال: حدثني أبي، قال: حدثني سیدی علی بن موسی الرضا، عن أبيه، عن جعفر بن محمد، عن أبيه، عن علی بن الحسين، عن أبيه الحسين بن علی، عن علی عليه السلام قال: قال النبي صلى الله عليه وآله: الجنة تشتاق إليك وإلى عمار وإلى سلمان و

۶۴. همان، ص ۲۲۸، ش ۶۰۳.

۶۵. *الأمالی* (الصدوق)، ص ۳۰۷، ح ۳۵۱.

أبی ذر والمقداد.^{۶۶}

۳. حدثنا محمد بن عمر بن محمد بن سلم بن البراء الجعابی، قال: حدثني أبو محمد الحسن بن عبد الله بن محمد بن العباس الرازي التميمي [عن أبيه]،^{۶۷} قال: حدثني سيدي علي بن موسى الرضا عليه السلام قال: حدثني أبي موسى بن جعفر، قال: حدثني أبي محمد بن علي، قال: حدثني أبي علي بن الحسين، قال: حدثني أبي الحسين بن علي، قال: حدثني أبي علي بن أبي طالب عليه السلام، قال: قال رسول الله ﷺ من مات وليس له امام من ولدي مات ميتة جاهلية ويؤخذ بما عمل الجاهلية والاسلام.^{۶۸}

شیخ صدوق در عیون أخبار الرضا عليه السلام پس از نقل این حدیث، نزدیک به یکصد حدیث دیگر را در پی آن با سند «وبهذا الإسناد» و «ویاسناده» آورده است^{۶۹} که احتمال نقل از یک منبع خاص را به شدت قوت می بخشد. در بیشتر آنها، سند حدیث به پیامبر اکرم ﷺ منتهی می شود، اما برخی روایات آن از امیر المؤمنین عليه السلام است.

به نظر می رسد، این احادیث نیز از نسخه عبد الله بن محمد تمیمی به واسطه کتاب محمد بن عمر جعابی نقل شده است؛ زیرا شیخ صدوق، پس از این احادیث، روایات دیگری نیز از جعابی از امام رضا عليه السلام گزارش کرده است.^{۷۰} به عبارت دیگر، می توان گفت که شیخ صدوق برای نقل روایات تمیمی از منبعی واسطه استفاده کرده است.

ب. نمونه روایات نسخه محمد بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین عليه السلام

نجاشی وی را ملقب به دیباجه معرفی کرده و می گوید؛ او نسخه ای دارد که از پدرش امام صادق عليه السلام روایت کرده است.^{۷۱}

شیخ طوسی در کتاب أمالی خود ۲۸ حدیث از او روایت نموده است. وی این احادیث را با سند «أخبرنا جماعة، عن أبي المفضل، قال: حدثنا أبو محمد الفضل بن محمد بن المسيب الشعراني بجرجان، قال: حدثنا هارون بن عمرو بن عبد العزيز بن محمد

۶۶. الخصال، ج ۱، ص ۳۰۳، ح ۸۰.

۶۷. در کتاب، «عن أبيه» افتاده است. اختلاف طبقه وجود «عن أبيه» در اثبات الهداة، ج ۱، ص ۱۷۰ دلیل آن است.

۶۸. عیون أخبار الرضا عليه السلام ج ۲، ص ۶۳، ح ۲۱۴.

۶۹. رک: همان ص ۶۳-۷۳.

۷۰. برای اثبات این که کتاب الجعابی از مصادر شیخ صدوق در تالیف عیون أخبار الرضا عليه السلام بوده، رک: عیون أخبار الرضا عليه السلام ج ۱، ص ۱۲۸ که شیخ صدوق پس از نقل شعری با استفاده از دو طریق که یکی از آنها طریق محمد بن عمر بوده، آورده است: «ولم يذكر محمد بن عمر الحافظ في آخر هذا الحديث من الشعر إلا بيتين من أوله» (نیز رک: همان، ج ۲، ص ۶۴، ذیل حدیث ۲۲۳).

۷۱. فهرست النجاشی، ص ۳۶۷، ش ۹۹۳.

أبو موسی المجاشعی، قال: حدثنا محمد بن جعفر بن محمد، عن أبيه أبي عبد الله عليه السلام، گزارش کرده است.

شیخ طوسی مجلس هیجدهم آمالی خود را با استفاده از روایات أبوالمفضل محمد بن عبد الله الشیبانی، ترتیب داده است^{۷۲}. با توجه به شیوه شیخ طوسی در کتاب آمالی، می توان حدس زد که احادیث ارائه شده در این مجلس، از یکی از تالیفات أبوالمفضل گرد آمده باشد^{۷۳}.

به نظر می رسد مشاجعی، احادیث محمد بن جعفر بن محمد را با احادیثی که خود از امام رضا عليه السلام شنیده مقایسه نموده و به صورت سندی ترکیبی در کتاب خود ثبت کرده باشد. این اسناد در کتاب آمالی مشابه سند زیر است:

أخبرنا جماعة، عن أبي المفضل، قال: حدثنا أبو محمد الفضل بن محمد بن المسيب الشعرائی بجرجان، قال: حدثنا هارون بن عمرو بن عبد العزيز بن محمد أبو موسی المجاشعی، قال: حدثنا محمد بن جعفر بن محمد، عن أبيه أبي عبد الله عليه السلام. قال المجاشعی: وحدثناه الرضا علی بن موسی، عن أبيه موسی، عن أبيه جعفر بن محمد عليه السلام. وقالوا جميعاً عن آبائهما، عن أمير المؤمنين عليه السلام، قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم.^{۷۴}

شواهدی مانند: انتساب چنین تالیفی به محمد بن جعفر، اسناد مشترک، ترتیب اسناد، تکرار عبارت «و باسناده»، حاکی از آن است که این احادیث، از «نسخه» محمد بن جعفر ملقب به دیباجه، اخذ شده است.

جز چند مورد از مجموع ۲۸ حدیث، همه احادیث گزارش شده در کتاب آمالی از پیامبر اکرم صلى الله عليه وآله وسلم است. حدیث شماره ۵۱ از امام باقر عليه السلام و حدیث شماره ۵۴ از امام سجاد عليه السلام و احادیث شماره ۶۴ تا ۶۸ از امیر المؤمنین عليه السلام نقل شده است.

تنها حدیث ۴۵ از اسلوب سایر احادیث خارج است که سند آن از طریق غیر از اهل بیت عليهم السلام به پیامبر اکرم صلى الله عليه وآله وسلم ختم می شود. حدیثی که نبوی صلى الله عليه وآله وسلم بودن آن را می توان به عنوان توجیهی قابل قبول برای درج استثنائی آن در این کتاب پذیرفت.

۷۲. *الأمالی (الطوسی)*، ص ۴۹۹.

۷۳. شیخ طوسی، مجلس شانزدهم تا سی دوم کتاب *الأمالی* را با استفاده از کتاب/کتاب های أبوالمفضل محمد بن عبد الله الشیبانی و امالی آن بر شاگردانش برگزار کرده است. برای نمونه در ص ۵۰۸، ح ۱۹ أبوالمفضل آورده است: «حدثنا عبد الله بن أبي سفیان أبو محمد القرشی الشعرائی إملاء من أصل كتابه بالموصل». روشن است که املا بر آبی المفضل باید در نوشته ای به ثبت رسیده باشد.

۷۴. همان، ص ۵۱۸، ح ۴۱.

دیگر منابع برجای مانده نیز احادیثی از «نسخه» محمد بن جعفر را گزارش کرده‌اند^{۷۵}. چنان که مشاهده می‌شود این «نسخه» مانند «نسخه» عبد الله بن محمد التمیمی، حاوی احادیثی از سایر ائمه علیهم‌السلام نیز بوده است.

ج - نمونه روایات نسخه عیسی بن احمد بن عیسی بن منصور ابو موسی سرمن رأی

نجاشی به عیسی بن احمد نیز «نسخه» ای را نسبت داده^{۷۶} که روایات امام هادی علیه‌السلام را در آن گرد آورده است. نجاشی طریق خود را به این نسخه «أخبرنا أبو محمد الحسن بن محمد بن یحیی بن داود الفحام، قال: حدثنا أبو الحسن محمد بن أحمد بن عبید الله بن أحمد بن عیسی، قال: حدثنا عم أبي أبو موسی عیسی بن أحمد، عن أبي الحسن علیه‌السلام بالنسخة»، معرفی کرده است.

بیشتر روایات عیسی بن احمد، در کتاب *الأمالی* شیخ طوسی آمده است. وی این احادیث را در مجلس دهم و یازدهم کتاب روایت کرده است. شیخ طوسی روایات وی را به واسطه ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی فحام، از ابوالحسن محمد بن احمد بن عبید الله منصور، از عموی پدرش گزارش کرده است. منصور خود تصریح می‌کند که عموی پدرش «ابو موسی عیسی بن احمد بن عیسی بن منصور» است.^{۷۷} از مقایسه طریق شیخ طوسی و نجاشی، یکسان بودن این دو طریق آشکار می‌شود.

تعدادی از این احادیث با سند: «أبو محمد الفحام، قال: حدثنا أبو الحسن محمد بن أحمد بن عبید الله المنصور، قال: حدثنا عم أبي أبو موسی عیسی بن أحمد بن عیسی بن المنصور، قال: حدثنا الإمام علی بن محمد علیه‌السلام، قال: حدثني أبي محمد بن علی، قال: حدثنا أبي علی بن موسی، قال: حدثنا أبي موسی بن جعفر، قال: حدثني أبي جعفر بن محمد، قال: حدثني أبي محمد بن علی، قال: حدثني أبي علی بن الحسين، قال: حدثني أبي الحسين بن علی، قال: حدثني أبي أمير المؤمنين علیه‌السلام، قال: قال رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ختم می‌شود.^{۷۸} برخی از آنها با همین سند از امام باقر، از جابر بن عبد الله، از

۷۵. برای نمونه، رک: تفسیر فرات الکوفی، ص ۴۱۳: *الأمالی* (الصدوق)، ص ۴۸۴: *الأمالی* (المفید)، ص ۲۹: تأویل

الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، ج ۲، ص ۵۶۸، ح ۴۲.

۷۶. فهرست النجاشی، ص ۲۹۷، ش ۸۰۶.

۷۷. *الأمالی* (الطوسی)، ص ۲۷۸، ح ۵۳۰. نیز رک: فهرست النجاشی، ص ۲۹۷، ش ۸۰۶.

۷۸. برای نمونه، رک: همان، ص ۲۷۸، ح ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲؛ ص ۲۸۴، ح ۵۵۱؛ ص ۲۸۹، ح ۵۶۰.

پیامبر اکرم ﷺ^{۷۹} و برخی نیز از امیرالمؤمنین علیه السلام^{۸۰} و برخی از امام حسین علیه السلام^{۸۱} و امام باقر علیه السلام^{۸۲} گزارش شده است. بیشتر احادیث موجود در این مجموعه از امام صادق علیه السلام^{۸۳} نقل شده است. همچنین، روایت از امام کاظم علیه السلام^{۸۴} نیز در این مجموعه دیده می‌شود. گزارش‌های دیگری از این «نسخه» در آثار حدیثی امامیه آمده است.^{۸۵}

د. نمونه روایات نسخه علی بن مهدی بن صدقه بن هشام بن غالب الرقی الأنصاری:

ذهبی در معرفی راویان از امام رضا علیه السلام آورده است:

ولعلی بن مهدی القاضی عنه نسخة.^{۸۶}

نجاشی در معرفی این راوی می‌گوید:

له کتاب عن الرضا علیه السلام.^{۸۷}

بر اساس گزارش نجاشی، راوی این کتاب، احمد فرزند مؤلف است. مطالعه روایات علی بن مهدی نشان می‌دهد که احمد، راوی منحصر به فرد این کتاب است. نگارنده با جست و جو و تحقیق در منابع حدیثی تنها به ده حدیث غیر تکراری از علی بن مهدی دست یافته است. در سند همه این روایات، احمد بن علی بن مهدی، حدیث را از پدرش، از امام رضا، از پدرانش علیهم السلام نقل کرده است. اگرچه راویان از احمد بن علی متعدد و گوناگون بوده‌اند، اما این نقطه اشتراک، با توجه به گزارش نجاشی، تردیدی در نقل از این

۷۹. برای نمونه، رک: همان، ص ۲۸۲، ح ۵۴۷؛ ص ۲۹۵، ح ۵۷۹ و ۵۸۰؛ ص ۲۹۸، ح ۸۵۸.

۸۰. برای نمونه، رک: همان، ص ۲۸۵، ح ۵۴۴.

۸۱. برای نمونه، رک: همان، ص ۲۷۵، ح ۵۲۷.

۸۲. برای نمونه، رک: همان، ص ۲۹۳، ح ۵۶۸؛ ص ۲۹۴، ح ۵۷۴.

۸۳. برای نمونه، رک: همان، ص ۲۷۵، ح ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶؛ ص ۲۷۹، ح ۵۳۳؛ ص ۲۸۰، ح ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲؛

ص ۲۸۱، ح ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۶؛ ص ۲۸۴، ح ۵۵۳؛ ص ۲۹۳، ح ۵۶۹؛ ص ۲۹۴، ح ۵۷۲، ۵۷۶.

۸۴. برای نمونه، رک: همان، ص ۲۷۴، ح ۵۲۳؛ ص ۲۸۴، ح ۵۵۲.

۸۵. برای نمونه: «روی أبو محمد الحسن بن محمد المقری، قال حدثنا أبو الحسن محمد بن أحمد المنصوری، قال حدثنا أبي، عن عم أبيه موسى بن عيسى بن أحمد، عن الإمام أبي الحسن علی بن محمد صاحب العسکر علیه السلام، عن أبيائه علیهم السلام، قال: من قدم هذا الدعاء أمام دعائه استجيب له» (فلاح السائل ونجاح المسائل، ص ۹۷).

۸۶. ذهبی نیز در معرفی راویان از امام رضا علیه السلام آورده است: «ولعلی بن مهدی القاضی عنه نسخة، ولأبي أحمد عامر بن سليمان الطائى عنه نسخة كبيرة، ولد اود بن سليمان القزوينى عنه نسخة» (میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۱۵۸)؛ اما ابن حجر در گزارش خود آورده است: «وعلى بن مهدی بن صدقة. له عنه نسخة وأبو أحمد داود بن سليمان بن يوسف القارى القزوينى له عنه نسخة و عامر بن سليمان الطائى له عنه نسخة كبيرة» (تهذيب التهذيب، ج ۷، ص ۳۳۸).

۸۷. فهرست النجاشی، ص ۲۷۷، ش ۷۲۸.

کتاب باقی نمی‌گذارد.

نیمی از این احادیث به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ختم می‌شود.^{۸۸} دو حدیث به امام حسین علیه السلام که یکی از آنها از جابر، از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت شده است. دو حدیث دیگر از امام باقر علیه السلام، از جابر بن عبد الله أنصاری،^{۹۰} و دو حدیث باقی مانده از امام صادق علیه السلام،^{۹۱} بوده است. چنان که ملاحظه می‌شود، اسلوب گزارشی این احادیث نیز، مشابه اسناد موارد پیش گفته است.

در نمونه‌های فوق، روایات نقل شده از «نسخه» های مفقود - که در آثار حدیثی آمده - ارائه گردید. اگرچه مجموعه این «نسخه» ها به شکل نگارش یافته در دسترس نیست، اما می‌توان با توجه به مشترکات آنها برخی نکات مرتبط با شیوه نگارشی «نسخه» را احراز نمود. اکنون لازم است دو کتاب برجای مانده از نسخه نگاران، مورد تحقیق و تحلیل قرار گیرد تا بتوان با استخراج مشترکات آنها با نمونه‌های فوق به جمع‌بندی قابل قبولی از تعریف «نسخه»، دست یافت.

صحیفة الإمام الرضا علیه السلام؛ نسخه‌ای برجای مانده

از گزارش نجاشی درباره أحمد بن عامر بن سلیمان بن صالح بن وهب بن عامر^{۹۲} فهمیده می‌شود که عبد الله بن أحمد، نسخه‌ای از امام رضا علیه السلام را از پدرش أحمد بن عامر بن سلیمان روایت کرده است. نجاشی این نسخه را دیده و آن را بر استادش قرائت نموده است. وی مشابه همین گزارش را در معرفی عبد الله بن أحمد بن عامر بن سلیمان نیز آورده است.^{۹۳}

نکته‌ای که باید بدان توجه کرد، آن است که احمد بن عامر بن سلیمان طایبی، همان

۸۸. رک: عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۳۶، ح ۲۱؛ نوادر المعجزات، ص ۷۵، ح ۴۰؛ الأمالی (الطوسی)، ص ۱۶۴، ح ۲۷۴؛ ص ۴۴۸، ح ۱۰۱؛ بشارة المصطفی، ص ۱۶۳، ح ۶۲.

۸۹. الأمالی (الطوسی)، ص ۵۶۸، ح ۱۱۷۵؛ شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ج ۱، ص ۴۶۴، ح ۴۸۹.

۹۰. دلائل الإمامة، ص ۱۰۱، ح ۳۱.

۹۱. کامل الزیارات، ص ۹۲، ح ۹۳. نیز رک: فرحة الغری، ص ۷۲؛ عمدة عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار، ص ۵۲، ح ۴۷؛ ص ۴۲۹، ح ۸۹۹.

۹۲. «رفع إلى هذه النسخة، نسخة عبد الله بن أحمد بن عامر الطائبي أبو الحسن أحمد بن محمد بن موسى الجندی شیخنا علیه السلام قرأها عليه حدثكم أبو الفضل عبد الله بن أحمد بن عامر، قال: حدثنا أبي، قال: حدثنا الرضا علي بن موسى علیه السلام و النسخة حسنة» (فهرست النجاشی، ص ۱۰۰، ش ۲۵۰).

۹۳. همان، ص ۲۲۹، ش ۶۰۶.

کسی است که کتاب شهرت یافته با نام صحیفه الإمام الرضا علیه السلام، به روایت او برجای مانده است. براساس سندی که طبرسی آن را در ابتدای این کتاب آورده، عبد الله بن احمد بن عامر آن را در سال ۲۶۰ از پدرش شنیده و او نیز آن را در سال ۱۹۴ از امام رضا علیه السلام شنیده است. در کتاب مشهور به صحیفه الإمام رضا علیه السلام، بیش از دو بیست حدیث، روایت شده است.^{۹۴}

کتاب با سند: «حدثنا أبو القاسم عبد الله بن أحمد بن عامر الطائى بالبصرة قال حدثنى أبى، سنة ستين ومائتين قال حدثنى على بن موسى الرضا عليه السلام سنة أربع وتسعين ومائة قال حدثنى أبى موسى بن جعفر قال حدثنى أبى جعفر بن محمد قال حدثنى أبى محمد بن على قال حدثنى أبى على بن الحسين قال حدثنى أبى الحسين بن على قال حدثنى أبى على بن أبى طالب عليه السلام قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم،^{۹۵} آغاز شده و بقیه احادیث آن با سند: «ویاسناده، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ادامه یافته است. در ادامه احادیث، برخی اسناد با «و یاسناده، قال: قال على بن أبى طالب عليه السلام»،^{۹۶} «ویاسناده، قال: حدثنى أبى على بن أبى طالب عليه السلام»،^{۹۷} به امیرالمؤمنین علیه السلام ختم می شود. اسناد زیر نشان می دهد که در این کتاب برخی احادیث، از دیگرانمه عليه السلام نیز گزارش شده است:

ویاسناده، قال: حدثنى أبى، الحسين بن على عليه السلام.^{۹۸}

ویاسناده، قال: حدثنى أبى عن على بن الحسين عليه السلام.^{۹۹}

ویاسناده، قال: قال جعفر بن محمد عليه السلام.^{۱۰۰}

ویاسناده، قال: حدثنى أبى موسى بن جعفر عليه السلام.^{۱۰۱}

در انتهای کتاب، سند موجود در ابتدای کتاب، بار دیگر بازنویسی شده است.^{۱۰۲}

۹۴. در تحقیق محمد مهدی نجف، حاوی ۲۰۳ حدیث در متن و ۳۲ حدیث با عنوان الزیادات ارائه شده است و در

تحقیق مؤسسه الإمام مهدی علیه السلام بخش مستدرک، به چهل حدیث افزایش یافته است.

۹۵. صحیفه الإمام الرضا علیه السلام ص ۳۹.

۹۶. برای نمونه، همان، ص ۶۵، ح ۱۱۵؛ ص ۷۰، ح ۱۳۶ و ۱۳۷؛ ص ۷۶، ح ۱۵۵؛ ص ۷۷، ح ۱۶۱.

۹۷. برای نمونه، همان، ص ۶۶، ح ۱۱۹؛ ص ۶۷، ح ۱۲۱ و ۱۲۲.

۹۸. برای نمونه، همان، ص ۷۶، ح ۱۵۴.

۹۹. برای نمونه، همان، ص ۷۳، ح ۱۴۵؛ ص ۷۷، ح ۱۵۹؛ ص ۷۹، ح ۱۶۹.

۱۰۰. برای نمونه، همان، ص ۷۸، ح ۱۶۷؛ ص ۷۹، ح ۱۷۰.

۱۰۱. برای نمونه، همان، ص ۷۹، ح ۱۶۸.

۱۰۲. رک: صحیفه الإمام الرضا علیه السلام ص ۸۷.

همه شواهد نشان می‌دهد که این، همان کتابی است که نجاشی آن را معرفی کرده است. این «نسخه» حاوی روایات امام رضا علیه السلام، از پدران علیهم السلام، از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و تعدادی از آنها از امامان پیشین علیهم السلام است.

شیخ صدوق و برخی از محدثان نیز احادیث دیگری از احمد بن عامر طایبی روایت کرده‌اند که در این کتاب موجود نیست، اما در شیوه اسناد، مشابه است.^{۱۰۳} با توجه به تعداد این احادیث، به نظر می‌رسد که مجموعه این «نسخه» بسیار بیشتر از مقداری بوده که هم اکنون با عنوان صحیفه الإمام رضا علیه السلام به چاپ رسیده است. ذهبی نیز از «نسخه» ابی احمد عامر بن سلیمان طایبی^{۱۰۴} نام برده و از آن به «نسخه کبیره» یاد کرده است.^{۱۰۵}

مسند الإمام رضا علیه السلام: نسخه‌ای بر جای مانده

نجاشی در گزارشی دیگر، داود بن سلیمان بن جعفر، ابو احمد قزوینی را نیز صاحب نسخه‌ای از امام رضا علیه السلام معرفی نموده و آورده است:

له کتاب عن الرضا علیه السلام، أخبرني محمد بن جعفر النحوي، قال: حدثنا الحسين بن محمد الفرزدق القطعي، قال: حدثنا أبو حمزة بن سليمان، قال: نزل أخى داود بن سليمان وذكر النسخة.^{۱۰۶}

خطیب بغدادی در جایی، به روایت نسخه علی بن موسی الرضا علیه السلام از داود بن سلیمان اشاره نموده است.^{۱۰۷} ذهبی و ابن حجر، از رجال شناسان اهل سنت، داود بن سلیمان جرجانی غازی را تضعیف نموده و صاحب نسخه‌ای ساختگی از امام رضا علیه السلام معرفی کرده‌اند.^{۱۰۸}

۱۰۳. برای نمونه، رک: الخصال، ص ۲۰۸، ح ۳۰؛ ص ۲۲۱، ح ۴۸؛ ص ۲۶۲، ح ۱۴۰؛ ص ۳۸۴، ح ۶۲؛ علل الشرائع، ج ۲؛ ص ۴۹۴، ح ۱؛ ص ۵۲۰، ح ۱؛ ص ۵۵۴، ح ۱؛ الأمالی (الطوسی)، ص ۲۷۹، ح ۵۳۴؛ ص ۳۴۵، ح ۷۱۲؛ کفایة الأثر، ص ۱۶۶؛ مناقب ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۱۸۷؛ العمدة، ص ۲۸۳.

۱۰۴. با توجه به سایر شواهد صحیح آن «احمد بن» است.

۱۰۵. میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۱۵۸.

۱۰۶. فهرست النجاشی، ص ۱۶۱، ش ۴۲۶.

۱۰۷. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۶۹، ش ۶۴۶۷. نیز رک: الأنساب، ج ۴، ص ۴۹۵.

۱۰۸. «داود بن سلیمان الجرجانی غازی. عن علی بن موسی الرضا و غیره. کذبه یحیی بن معین، ولم يعرفه أبو حاتم، و بكل حال فهو شیخ کذاب له نسخة موضوعة علی الرضا رواها علی بن محمد بن مهرویه القزوینی الصدوق عنه» (میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۸، ش ۲۶۰۸). نیز رک: لسان المیزان، ج ۲، ص ۴۱۷).

نکته مهم آن است که داود بن سلیمان بن یوسف غازی،^{۱۰۹} مؤلف کتابی است که امروزه با نام *مسند الإمام رضا* علیه السلام، شهرت دارد. بخشی از سند موجود در ابتدای کتاب این گونه است:

قال: أنبأنا أبو الحسن علي بن محمد بن مهرويه القزويني، بها قال: حدثنا داود بن سليمان بن يوسف أبو أحمد الغازی، قال: حدثني علي بن موسى الرضا عليه السلام، قال: حدثني أبي موسى بن جعفر، عن أبيه جعفر بن محمد، عن أبيه محمد بن علي، عن أبيه علي بن الحسين، عن أبيه الحسن بن علي، عن أبيه علي بن أبي طالب عليه السلام، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله.^{۱۱۰}

در ادامه نقل احادیث، اسناد موجود در ابتدای احادیث، با «وبالاسناد المذكور، قال رسول الله صلى الله عليه وآله» و «بالاسناد، قال رسول الله صلى الله عليه وآله»، آغاز شده است. این کتاب مشتمل بر چهل حدیث نبوی صلى الله عليه وآله است.^{۱۱۱}

مطالعه سایر احادیث روایت شده از این راوی نشان می دهد که وی علاوه بر احادیث نبوی صلى الله عليه وآله، برخی احادیث علوی عليه السلام را نیز در کتاب خود گرد آورده بود. به این ترتیب، اسناد موجود در برخی احادیث، به واسطه امام رضا عليه السلام به امیرالمؤمنین عليه السلام ختم می شود.^{۱۱۲} همچنین، حدیثی از امام صادق عليه السلام نیز در روایات این راوی مشاهده می شود.^{۱۱۳}

بنا بر این، می توان اثر برجای مانده از داود بن سلیمان را مانند کتاب أحمد بن عامر، از جمله نسخه های برجای مانده از پیشینیان دانست که با نامی دیگر شهرت یافته اند. بر اساس گزارش نجاشی (م ۴۵۰ ق)، خطیب بغدادی (م ۴۶۳ ق) و ذهبی (م ۷۴۸ ق)، این دو اثر را باید «نسخه» نامید. این احتمال وجود دارد که شهرت این دو کتاب به نام های دیگر،

۱۰۹. از وی به تصحیف «القرائ، الرازی، القاری، المغازی، الفراء، الغزاء»، نیز یاد شده است (رک: *مسند الإمام رضا* عليه السلام، مقدمه تحقیق، ص ۲۸).

۱۱۰. *مسند الإمام رضا* عليه السلام، ص ۶۰.

۱۱۱. محمد جواد حسینی جلالی، محقق نسخه انتشار یافته، *نه حدیث را نیز با استفاده از گزارش علامه مجلسی از بحار الأنوار در انتهای این مجموعه افزوده است که آنها نیز با سند «وبهذا الإسناد» آغاز می شود* (رک: همان، ص ۶۷-۶۸).

۱۱۲. برای نمونه: «حدثنا علي بن عبد الله الوراق - رضی الله عنه - قال: حدثنا علي بن محمد بن مهرويه القزويني، قال: حدثنا داود بن سليمان الغازی، عن أبي الحسن علي بن موسى الرضا عليه السلام، عن أبيه، عن أبيه، عن أمير المؤمنين عليه السلام أنه قال «عیون أخبار الرضا عليه السلام، ج ۱، ص ۲۵۳، ح ۲۵. برای مشاهده دیگر نمونه ها، رک: همان، ج ۱، ص ۱۲۸، ح ۴۰؛ *الأمالی* (المفید)، ص ۳۰۹، ح ۸؛ *الأمالی* (الطوسی)، ص ۷۸، ح ۱۱۵؛ ص ۵۶، ح ۷۸.

۱۱۳. *عیون أخبار الرضا* عليه السلام، ج ۱، ص ۲۷۹، ح ۸۴.

پس از این تاریخ‌ها رخ داده باشد.^{۱۱۴}

جمع بندی

با توجه به فقدان تعریفی قابل قبول از «نسخه»، پژوهش ارائه شده در قالب این مقاله، بر پایه استقراء در احادیثی بنا گردید که احتمال نقل آنها از نسخه‌های گزارش شده بسیار قوی و نزدیک به یقین به نظر می‌رسد. این روند کمک می‌کند تا با بررسی ویژگی‌های مشترک احادیث مندرج در یک «نسخه»، ساختار و هدف از تالیف آن دانسته شود. اگرچه این قلم ادعای استقراء تام ندارد، اما پژوهش انجام شده، با استفاده از امکانات و منابع در دسترس، کامل بوده و احتمال وجود حدیثی خارج از این جستار بسیار اندک است.

از بیشتر پدیدآورندگانی که به ایشان «نسخه» منسوب بوده، یا حدیثی در دسترس نیست و یا حدیث اندکی برجای مانده است و یا به دلیل فقدان شرایط پیش گفته، احتمال نقل از «نسخه» آنها منتفی به نظر می‌رسد. بنا بر این، امکان گسترش استقراء در این باره به شکلی که بتواند نتیجه را تغییر دهد، بعید می‌نماید.

بررسی احادیث گزارش شده از سوی کسانی که به عنوان نسخه‌نگار مطرح شده‌اند، نشان می‌دهد که متن بیشتر احادیث از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده است. به عبارت روشن‌تر، گرد آورنده، حدیث را از امامی که «نسخه» از او نقل گردیده، روایت نموده است، اما امام ﷺ متن آن حدیث را خود فرموده، بلکه آن را از پدرانیش، از پیامبر اکرم ﷺ نقل کرده است. بنا بر این، در نگاه نخست، احتمال آن که منظور از «نسخه» کتابی باشد مشتمل بر احادیثی که امام ﷺ آن را از پدرانیش، از پیامبر ﷺ روایت نموده، وجود دارد.

بررسی اسناد موجود در روایات فوق، نشان داد که همگی آنها از پیامبر اکرم ﷺ نقل نشده، بلکه در میان آنها، روایات منتهی به امیر المؤمنین ﷺ و سایر ائمه ﷺ نیز دیده می‌شود. با وجود چنین نمونه‌هایی تجدید نظر در تعریف «نسخه»، به شکلی که این موارد را نیز شامل گردد، ضرورت می‌یابد.

وجود اصطلاح «نسخه» در آثار ذهبی^{۱۱۵} و ابن حجر^{۱۱۶} و گزارش دو نسخه به واسطه

۱۱۴. برای نمونه: «الصحیفة الكاملة فی أحادیث مولانا علی بن موسی الرضا ﷺ» (رک: جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع، ص ۱۷۰).

۱۱۵. برای نمونه، رک: تذکره الحفاظ، ج ۱، ص ۱۷۵، ش ۱۷۲؛ سیر أعلام النبلاء، ج ۵، ص ۱۸۳؛ ج ۷، ص ۳۳۸؛ میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۲۰۳، ش ۶۱۳۵؛ ص ۳۳۸، ش ۶۶۷۵.

بخاری در فهرست النجاشی^{۱۱۷} و گزارش یکی از نسخه‌ها تنها در منابع عامه،^{۱۱۸} نشان می‌دهد که «نسخه» اصطلاحی رایج در میان محدثان فریقین بوده است.

به دلیل کاربست این اصطلاح از سوی برخی بزرگان عامه همچون بخاری (م ۲۵۶ ق) - که پیش از نجاشی (م ۴۵۰ ق) می‌زیسته‌اند - این احتمال را می‌توان مطرح نمود که «نسخه» در ابتدا به آثاری گفته شده که مؤلف، احادیث نبوی ﷺ را خود یا به واسطه دیگر راویان از پیامبر اکرم ﷺ گردآورده بود. سپس «نسخه» به هر نوشته‌ای که حاوی احادیث نبوی ﷺ بود، اطلاق گردید.

با توجه به معنای لغوی «نسخه» - که رونوشتی از یک متن است - در توجیه استعمال این واژه در نوعی خاص از نگارش‌های حدیثی، احتمال استعمال آن در رونوشت احادیث نبوی ﷺ وجود دارد.

با به کارگیری این اصطلاح در میان امامیه نیز «نسخه»، ابتدا به هر حدیث نبوی ﷺ که از طریق اهل بیت علیهم‌السلام روایت گردیده، اطلاق شده، اما بعدها با توسعه در معنای «نسخه»، استعمال آن در مجموعه‌ای از احادیث ائمه علیهم‌السلام که از پدرانشان علیهم‌السلام گزارش نموده‌اند، رواج یافته است. بنا بر این، در گزارش‌های کتاب‌شناسی، از آثار حدیثی مشتمل بر احادیث ائمه علیهم‌السلام با این ویژگی، با عنوان «نسخه»، یاد گردید.

اگرچه احتمال - اندک - وجود دست‌نوشته‌هایی از ائمه علیهم‌السلام با ویژگی مخصوصی که گذشت نیز قابل طرح است، اما برای این احتمال شاهدهی در موارد استعمال آن در کتب حدیثی و منابع کتاب‌شناسی دیده نشد. بررسی عملکرد ائمه علیهم‌السلام نیز نشان می‌دهد که سیره این بزرگواران، گردآوری متون مکتوب حدیثی و ارائه آنها به اصحاب نبوده است.

این نکته نیز باید مورد توجه قرار گیرد که از تفاوت در تعبیر نجاشی و شیخ طوسی درباره اثر منسوب به برخی نسخه‌نگاران و همچنین اختلاف ذهبی و نجاشی در تعبیر از کتاب علی بن مهدی، روشن می‌شود که واژه «نسخه» برای نامگذاری آثار حدیثی نبوده، بلکه عنوانی توصیفی برای نشان دادن محتوای آن بوده است. برخی عبارات نجاشی - که گفته است: «روی عن أبی عبد الله علیه‌السلام له کتب، منها... عن جعفر بن محمد علیه‌السلام نسخه»،^{۱۱۹} «روی

۱۱۶. برای نمونه، رک: لسان المیزان، ج ۶، ص ۱۷۱.

۱۱۷. فهرست النجاشی، ص ۹، ش ۶؛ ص ۱۵۱، ش ۳۹۷.

۱۱۸. میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۱۵۸؛ نیز، رک: تهذیب التهذیب، ج ۷، ص ۳۳۸.

۱۱۹. همان، ص ۴۶، ش ۹۵.

عن أبي عبد الله عليه السلام نسخة. أخبرنا... عن جعفر بن محمد عليه السلام بكتابه»،^{۱۲۰} «له كتاب عن الرضا عليه السلام... وذكر النسخة»،^{۱۲۱} «روى عن الرضا عليه السلام. له نسخة تشبه كتاب الحلبي مبيعة كبيرة»^{۱۲۲} و «له كتاب يرويه جماعة. أخبرنا... عن الرضا عليه السلام بالنسخة»^{۱۲۳} - این برداشت را تقویت می‌نماید. این عبارات علاوه بر آن، اعم بودن معنای «كتاب» نسبت به «نسخه» را نیز ثابت می‌کند.

نتیجه

۱. بررسی اسناد موجود در نمونه احادیث و منابع یاد شده نشان می‌دهد که «نسخه»، اصطلاحی شناخته شده در میان عامه و امامیه بوده است.
۲. در گزارش‌های ارائه شده، راوی «نسخه»، احادیث خود را از ائمه عليهم السلام نقل کرده است. بخشی از اسناد به پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم و برخی به امیر المؤمنین عليه السلام و ائمه دیگر عليهم السلام ختم می‌شود. امامی که سند حدیث موجود در «نسخه» با نام او عليه السلام آغاز شده، متن حدیث را از پدران خویش نقل فرموده است. بنا بر این، اسناد این احادیث همواره مشتمل بر نقل از نیاکان عليهم السلام بوده است.
۳. با توجه به اطلاعاتی که تا کنون گرد آمده، می‌توان اطمینان حاصل نمود که «نسخه»، عبارت است از: «کتابی منقول از یکی از ائمه عليهم السلام، شامل احادیث نبوی صلی الله علیه و آله و سلم، علوی عليه السلام و دیگر ائمه عليهم السلام پیشین به روایت آن امام عليه السلام». به عبارت دیگر: «نسخه»، روایت امام عليه السلام از نیاکان است.
- به این ترتیب، تفاوت «نسخه» با سایر نگارش‌های حدیثی، اشمال بر احادیثی است که امام عليه السلام آن را خود فرموده، بلکه آن را از دیگران نقل نموده است.
۴. با توجه به فقدان دسترسی به همه آثاری که با عنوان «نسخه» توصیف شده‌اند، همچنین فقدان امکان استقرای تام در همه نمونه‌ها، داوری ارائه شده درباره محتوای «نسخه» مستند به شواهد موجود است.
۵. بررسی روایانی که نجاشی اثری با نام «نسخه»، به ایشان نسبت می‌دهد، از عامی بودن برخی و امامی بودن اکثر آنها حکایت دارد. با پذیرش اشمال آثار موسوم به «نسخه» بر

۱۲۰. همان، ص ۳۵۸، ش ۹۶۲.

۱۲۱. همان، ص ۱۶۱، ش ۴۲۶.

۱۲۲. همان، ص ۳۶۶، ش ۹۹۰.

۱۲۳. همان، ص ۴۳۵، ش ۱۱۶۸.

احادیث نبوی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرضیه عامی بودن راویانی که روایات نبوی را از ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ گزارش کرده‌اند، با تردید مواجه می‌گردد. در این دیدگاه، نقل احادیث پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از سوی ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، با توجیه پذیرش محتوای خبر از سوی راوی عامی صورت پذیرفته است.

کتابنامه

- اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، شیخ حر عاملی، بیروت: اعلمی، ۱۴۲۵ق.
- الأمالی، شیخ مفید، تحقیق: حسین استاد ولی، علی اکبر الغفاری، بیروت: دارالمفید، دوم، ۱۴۱۴ق.
- الأمالی، شیخ صدوق، قم: مؤسسة البعثة، اول، ۱۴۱۷ق.
- الأمالی، شیخ طوسی، قم: مؤسسة البعثة، اول، ۱۴۱۴ق.
- الأنساب، عبد الکریم بن محمد السمعانی، تعلیق: عبد الله عمر البارودی، بیروت: دار الجنان، اول، ۱۴۰۸ق.
- بشارة المصطفى، محمد بن أبي القاسم الطبري، تحقیق: جواد القیومی الإصفهانی، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، اول، ۱۴۲۰ق.
- تاریخ بغداد، خطیب بغدادی، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمية، اول، ۱۴۱۷ق.
- تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، السيد شرف الدين علي الحسيني الأستر آبادی، تحقیق: مدرسة الإمام المهدي عَلَيْهِ السَّلَامُ قم المقدسة، مدرسة الإمام المهدي عَلَيْهِ السَّلَامُ، اول، ۱۴۰۷ق / ۱۳۶۶ش.
- تذكرة الحفاظ، ذهبی، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- تفسير فرات الكوفي، فرات بن ابراهيم كوفي، تحقیق: محمد الكاظم، تهران: مؤسسة الطبع والنشر التابعة لوزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي، اول، ۱۴۱۰ق.
- تهذيب التهذيب، ابن حجر، بیروت: دارالفکر، اول، ۱۴۰۴ق.
- تهذيب المقال في تنقيح كتاب رجال النجاشي، سيد محمد علي ابطحي، چاپ دوم، ۱۴۱۷ق.
- الخصال، شیخ صدوق، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۰۳ق.
- دلائل الامامة، محمد بن جریر طبری، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة،

- قم: مؤسسة البعثة، اول، ۱۴۱۳ق.
- الذريعة الى تصانيف الشيعة، آقا بزرك تهراني، بيروت: دارالأضواء، سوم، ۱۴۰۳ق.
- سيرأعلام النبلاء، الذهبي، تحقيق: حسين الأسد، بيروت: مؤسسة الرسالة، نهم، ۱۴۱۳ق.
- شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، حاكم حسكاني، تحقيق: محمد باقر محمودي، تهران: مؤسسة الطبع والنشر التابعة لوزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي، اول، ۱۴۱۱ق.
- الصحاح، جوهري، تحقيق: احمد عبد الغفور العطار، بيروت: دارالعلم للملإيين، چهارم، ۱۴۰۷ق.
- صحيفة الإمام الرضا عليه السلام، تحقيق: محمد مهدي نجف، مشهد، كنگره جهاني امام رضا عليه السلام، ۱۴۰۶ق.
- علل الشرائع، شيخ صدوق، تقديم: سيد محمد صادق بحر العلوم، نجف اشرف، منشورات المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۵ق.
- عمدة عيون صحاح الاخبار في مناقب إمام الأبرار، ابن بطريق، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۰۷ق.
- العين، خليل فراهيدي، تحقيق: دكتور مهدي مخزومي، دكتور ابراهيم سامرايي، قم: مؤسسة دارالهجرة، دوم، ۱۴۰۹ق.
- عيون أخبار الرضا عليه السلام، شيخ صدوق، تصحيح وتعليق وتقديم: شيخ حسين اعلمى، بيروت: مؤسسة الأعلمى، ۱۴۰۴ق.
- فرحة الغرى، سيد عبد الكريم بن طاووس، تحقيق: سيد تحسين آل شبيب موسى، مركز الغدير للدراسات الإسلامية، اول، ۱۴۱۹ق.
- فلاح السائل ونجاح المسائل، سيد ابن طاووس، قم: بوستان كتاب، ۱۴۰۶ق.
- فهرست النجاشي (فهرست أسماء مصنفى الشيعة)، نجاشي، تحقيق: سيد موسى شبيرى زينجاني، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، پنجم، ۱۴۱۶ق.
- الفهرست، شيخ طوسى، تحقيق، شيخ جواد قيومى، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، مؤسسة نشر الفقاهة، اول، ۱۴۱۷ق.
- كامل الزيارات، جعفر بن محمد بن قولويه، تحقيق: جواد قيومى، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، اول، ۱۴۱۷ق.
- كفاية الأثر، خزاز قمى، تحقيق، سيد عبد اللطيف حسيني كوهكمري خوى، قم: الخيام، ۱۴۰۱ق.

- لسان المیزان، ابن حجر، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، دوم، ۱۳۹۰ق.
- مجمع البحرين، شیخ فخرالدین طریحی، تحقیق: سید احمد حسینی، تهران: انتشارات کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۶۲ش.
- مسند الإمام رضا علیه السلام، تحقیق: محمد جواد حسینی جلالی، قم: مرکز النشر التابع لمکتب الإعلام الإسلامی، اول، ۱۴۱۸ق.
- مناقب آل أبی طالب، ابن شهر آشوب، تصحیح و شرح و مقابلة: لجنة من أساتذة النجف الأشرف، نجف اشرف: المکتبة الحیدریة، ۱۳۷۶ق.
- میزان الاعتدال، ذهبی، تحقیق: علی محمد بجاوی، بیروت: دارالمعرفة، اول، ۱۳۸۲ق.
- نوادر المعجزات، محمد بن جریر طبری، تحقیق: مؤسسة الإمام المهدي علیه السلام، قم: مؤسسة الإمام المهدي علیه السلام، اول، ۱۴۱۰ق.

